

על הורמונים פילוסופיים

פרשת חוקת דנה בהלכות 'פרה אדומה', דהיינו בטומאה וטהרה, ובטקסי ההיטהרות מהטומאה. בטקסים אלה השתמשו אבותינו באפר פרה אדומה, שניתן לתוך מים טהורים, שהפכו מתוך כך למי חטאת, כלומר מים מטהרים. מצאנו בטקס זה פרט פרדוכסלי. האפר מיועד לטהר את הטמאים בטומאת מת: "וְהָזָה הַטָּהוֹר עַל הַטָּמֵא בַּיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי, וְחָטְאוּ בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי... וְטָהַר בְּעֶרְבּוֹ". והנה להפתעתנו, השוחט את הפרה, השורף אותה והאוסף את האפר, נטמאים בעקבות עבודתם. חכמי הדורות ראו בתופעה זאת פרדוכס, והם ניסחו אותו בקביעה שלפנינו תהליך אשר "מטהר טמאים ומטמא טהורים". מתוך כך הפכה פרשת 'פרה אדומה' לביטוי למה שנעלם מן התבונה ולמה שנראה כאבסורד ולמרות זאת, מתממש במציאות. הפרשה הפכה אב-דגם לפרדוכסים ולמעין-פרדוכסים. לשניים מאלה אתייחס בשורות הבאות.

שני פרדוכסים אלה קשורים עם החרות האנושית והזמן. הפרדוכס הראשון הוא קלאסי והוא בא לידי ביטוי באמרתו הקלאסית של רבי עקיבא: 'הכל צפוי והרשות נתונה'. הקב"ה יודע מה שאנו עתידים לעשות ולמרות זאת אנו בני חורין. הפרדוכס השני קשור ברעיון התשובה. במסכת יומא (פו ע"ב) קוראים אנו את דבריו של ר' שמעון בן לקיש: " גדולה תשובה שזדונות נעשות לו כשגגות שנאמר (הושע יד, ה): שׁוּבָה יִשְׂרָאֵל עַד ה' אֶל-לִהְיֶה - - כִּי כָשַׁלְתָּ בְּעֶזְרְךָ". ריש לקיש מוסיף, 'עוון' מבוצע בכוונה ולמרות הכל הוא הופך לכשל, דהיינו לטעות, לשגגה בלבד. לריש לקיש אמירה נוספת, שונה במקצת: "גדולה תשובה שזדונות נעשות לו כזכויות שנאמר (יחזקאל יח, כו): "וּבְשׁוּבָה רָשָׁע מִרְשָׁעוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה וַיַּעַשׂ מִשְׁפָּט וְצִדְקָה..." וַיַּעַשׂ מִשְׁפָּט וְצִדְקָה, אינו מתייחס למה שיבוא אחרי התשובה, אלא למה שקדם לה. התשובה עשויה לשנות רטרואקטיבית את העבר, ולהפוך את הרשע שנעשה למשפט וצדקה. העוון היה לזכות!

מה פשר קביעות אלו? האמנם ניתן לשנות את העבר? הרציונליסט בטוח שזה אבסורד, וסובר שזאת מטפורה, אותה אנסה להסביר. זכורני שלפני שנים רבות, כשהייתי בצבא באחת מיחידות החינוך, הגיע אלינו הקריקטוריסט זאב (יעקב פרקש, 1923-2002). הוא ביקש מאחד החיילים שיצייר בלוח קשקוש כלשהו. כך עשה החייל. במספר משיכות גיר, הוסיף זאב לקשקוש כמה קווים ומתוך כך יצר דמות משמעותית ויפהפייה. מעשה זה הוא עבורי מטפורה מופלאה לדברי ריש לקיש. האם ניתן לקחת את שגיאות העבר, או אפילו פשעיו ולהפוך אותם למנוף לעתיד טוב יותר, עתיד שכולו מצווה. אולי זוהי משמעות המהפך אליו התייחס ריש

לקיש, כשלעצמו חוזר בתשובה גדול. ואולי בפרט זה יש למקד את המחלוקת הגדולה שבין רבי יוחנן לריש לקיש, המחלוקת שתביא לקרע ביניהם.

ואולי הרציונליסט טעה. אולי, למרות הכל, טוען ריש לקיש שניתן לשנות ממש את העבר? הרבה יצירות של מדע בדיוני שיחקו עם הרעיון. הניתן תיאורטית לחזור אל העבר ולשנות אותו? אפשרות זאת קשורה וסבוכה בפרדוקסים ובסתירות. באורות התשובה (פרק טז) מתייחס הראי"ה קוק לנושא זה. אמנם כן, טוען הראי"ה, בתפיסתנו שולטים חוקי הלוגיקה ובראשם עקרון הסתירה: "אי האפשרות של שני הפכים בנושא אחד" בלשון הפילוסופיה היהודית הקלאסית. אולם, לפי הראי"ה מצביעים הפרדוקסים על כך ששליטה זו קיימת בעולמנו שאינו אלא מעין אי קטן, כשמעבר לו אוקיינוס בו שולט היגיון שונה, חוקיות אחרת לחלוטין. על כך רומז הרעיון הקבלת של הצמצום. בין אינסוף האפשרויות התממש בעולמנו לוגיקה מסוימת אחת. לוגיקה זאת "היא רק תכונה יחסית לנו, לגבי שכלנו המוגבל", מדגיש הראי"ה. לא כך לגבי הקב"ה "בורא כל, אדון כל החוקים, וסבת כל הסבות, מקור החכמה ובונה התבונה". מה שעבור שכלנו הוא אבסורד בלתי אפשרי, יכול להתממש במציאות שאין ביכולתנו לתופסה. מעידים על כך, הפרדוקסים אותם ממשיכים אנו לגלות בתחומים שונים של המדע. על פרדוקס הידיעה הא-להית והבחירה החופשית ('הכל צפוי והרשות נתונה') כתב הראי"ה: "הננו נכונים להבין שיש מקום גם להחשקפה של בחירתו של האדם וחופשו וגם לאי-בחירתו ואי-חופשו". הראי"ה משתמש בדוגמה נפלאה כדי להסביר זאת. "על פן יאמרו המַשְׁלִים בְּאֵי חֶשְׁבוֹן" נאמר בפרשתנו (כא, כז). חז"ל פרשו פסוקים אלה פירוש מוסרי (בבא בתרא, עח ע"ב): "אלו המַשְׁלִים ביצרם, בְּאֵי חֶשְׁבוֹן, בואו ונחשב חשבוננו של עולם". כך נולד המושג הקלאסי של חשבון הנפש. הראי"ה המשיך להעמיק בהשוואה בין מתמטיקה למוסר, וטען שעלינו להבין ש"שרשי החשבון הם למעלה מן החשבון, כמו שהתיאוריה של ערכי המספר עומדת היא למעלה מן המספר ופרטיו". אנסה להסביר זאת בדוגמה מעולם המחשבים. נתאר לעצמנו תוכנת מחשב הפועלת בשפה מסוימת ועל פי כללים מסוימים. מתוך כך מוגדרים בה, שפת התוכנה וההיגיון שבה. אולם, מעבר לתוכנה זאת מצוי המתכנת, עם שפתו הוא, שפת-על, מיטא-שפה. כך, טוען הראי"ה יש הבדל בין שפת החשבון, לבין המיטא-שפה שלו. שפת התיאוריה המתמטית לא חייבת להיות שפת החשבון. יכול לפעול בה לפי היגיון אחר. מה שבשפת התוכנה יופיע כפרדוקס, יהיה מובן בשפת העל. אכן, ייתכן ומעל ללוגיקה האנושית, יש שפה אחרת הפועלת לפי היגיון שונה, שפה שאינה לכודה בלוגיקה של השפה שמתחתיה.

מכאן להבנה הפרדוקסלית של התשובה. ויודי העוונות הוא, לפי הראי"ה, הדרך בה אנו מדגישים את החרות והאחריות האנושית "שמודה האדם שאין שום עניין אחר, שיש להאשימו על החטא ותוצאותיו, כי-אם אותו בעצמו. ובזה הוא מברר לעצמו את חופש רצונו ועוצם יכולתו על סדרי חייו ומעשיו". אולם בעקבות התשובה, העבר משתנה: "אחרי הארת

התשובה מיד נמסרים למפרע כל המגרעות שבחיינו" להקב"ה, "וכולם נערכים מחוץ ליסוד חופשו ובחירתו", דהיינו הופכים למעשים שלא נעשו בחופש ובבחירה. זדונות נעשות שגגות. המעשים הרעים הופכים רטרואקטיבית לבלתי-רצוניים "ומצטרפים הם לרשות ההנהגה העליונה, רשות הגבוהה, אשר כל מעשינו פעלת". לא כך המעשים הטובים, הם נשארים שלנו. מתוך כך, החשבון משתנה "והצד הרע שבמעשיו הולך וניתק מרשות הבחירה החופשית שלו, ונמסר לרשות העליון, ששם כולו הוא טוב". "כִּי לֹא אֶל-לִפְנֵי רָשָׁע אֶתָּה - - לֹא יִגְרָד רָע" נאמר (תהילים ה, ה). הביטוי לֹא יִגְרָד רָע" פירושו שמהפרספקטיבה של ההנהגה הא-להית אף הצד הרע שבמציאות משרת את הטוב. זהו "רז התשובה, שהיא ראויה להופיע בתור חתימה, לכל פרק חשוב במאורעות החיים".

גם בתרבויות אחרות התמודדה הפילוסופיה הדתית עם השאלה העקרונית שלפנינו. לפנינו אחד מאותן הזדמנויות בהן נפגשות בעימות גישות הגותיות מנוגדות. מהו התואר הא-להי העליון, לפי הרציונליסט החכמה, לפי הוולונטריסט – הרצון, וכל היכולת המוחלטת, כל יכולת השלטת אף על עקרונות ההיגיון. הרמב"ם היה מזדעזע מהגישה הלא-רציונליסטית. היה ברור לו שאמנם יש דברים שנעלמים לנצח מהתבונה, אך לא אבסורדים. לעומתו, חשב רבי נחמן מברסלב שאילו לא היו לנו קושיות על הקב"ה, לא היה זה הקב"ה. דרכו היא למעלה מהשגתנו. לא השגתיו הייתי. לדעתי אין אנו חייבים לפסוק, ולהכריע בין הגישות. מותר לנו להשאיר את התשובה לכל אדם, שיחליט לפי "ההורמונים הפילוסופיים" המאפיינים אותו. זאת פרט לעיקרון אחד, המיוחד ליהדות, שאינו נתון למשא ומתן. על פי נוסחו של הפילוסוף היהודי הגדול הרמן (יחזקאל) כהן נאמר שההיגיון"של הקב"ה אינו ההיגיון האנושי, אולם המוסר האנושי הוא המוסר הא-להי. לֹא אֶל-לִפְנֵי רָשָׁע אֶתָּה. ואכן, עצם הדרישה המוסרית המקננת בתוכנו איננה אלא טביעת טביעת אצבעות שהקב"ה השאיר בנפש האנושית כשֶׁבְּרָאָה. דת אמת המכירה זאת מטהרת טמאים. דת המתכחשת למוסר היא עבודה זרה המטמאת טהורים.